

PIOTR BOHDZIEWICZ

O DWU KOŚCIOŁACH GOTYCKICH ŚW. JANA W WILNIE *

Wśród kościołów Wilna kościół św. Jana zajmuje miejsce szczególne, a to zarówno z racji posiadania przez czas dłuższy tytułu archidiecezjalnego, jak i ze względu na wyjątkowo duże — jak na warunki miejscowe — wymiary oraz pewne cechy specjalne, m. in. obejście naokoło prezbiterium. Ostatnio wymieniony szczegół spowodował nawet w swoim czasie przypuszczenie J. Kłosa,¹ że „kościół założony być musiał na wielką skalę, z przeznaczeniem na kościół katedralny” i że to „książę Witold, marzący, jak wiadomo, stale o koronie królewskiej dla siebie, założył ten kościół z obejściem naw bocznych wokół wielkiego ołtarza, wymaganym przez ceremoniał koronacyjny królów polskich, z myślą o odbyciu w nim swej własnej koronacji”. Badania przeprowadzone przez piszącego podczas ostatniej wojny, w związku z dokonywaniem inwentaryzacji pomiarowej tej świątyni, wykazały jednak, że pierwotny kościół był znacznie mniejszy. Bądź co bądź, jako budowla nieprzeciętna, zasługuje on na to, by sprawie jego wyglądu pierwotnego poświęcić parę uwag.

1

Jak stwierdza napis na kracie balkonu nad głównym wejściem do kościoła św. Jana w Wilnie, fundował go w r. 1387 król Władysław Jagiełło.² Poświęcenia kościoła, pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela i św. Jana Apostoła, dokonali w dn. 10 stycznia 1427 r. biskupi — kujawski, Michał, i płocki, Stanisław.³ Należy jednak raczej zgodzić się z Kłosem,⁴ że ufundowany przez Władysława Jagiełłę w r. 1387 kościół

* Studium niniejsze referowane było po wojnie na jednym z posiedzeń Oddziału Warszawskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki i przyjęte do druku w „Biuletynie Historii Sztuki i Kultury”, z powodu jednak zmiany nazwy i redakcji tego czasopisma wówczas nie mogło się ukazać.

¹ J. Kłos, *Wilno. Przewodnik krajoznawczy*, wyd. 2, Wilno 1929, s. 149.

² „Fundavit Ladislaus Jagiełło A. D. 1387”. Niektórzy jako datę fundacji podają r. 1386 lub, jak np. Kirkor, 1388.

³ W. Zahorski, *Przewodnik po Wilnie*, Wilno br., s. 175.

⁴ J. Kłos, op. cit., s. 62.

był drewniany i że data założenia kościoła murowanego, który został poświęcony w r. 1427, była późniejsza. Kiedy zaś to mogło nastąpić — nie wiadomo. Zdaniem Łopacińskiego⁵ stało się to w r. 1424 i to kosztem wielkiego księcia Witolda. Według innej wypowiedzi tego samego badacza⁶ w r. 1407 miało miejsce inne jakieś poświęcenie naszego kościoła, przy czym mogło to być poświęcenie fundamentów. Kłós⁷ sądził, że do budowy kościoła murowanego przystąpiono prawdopodobnie w kilkanaście lat po fundacji, a więc około 1400 r., i to ze składek mieszczan. Co do jednego nie ma, jak się zdaje, różnicy zdań między badaczami: że poświęcenie dokonane w r. 1427 odnosi się do kościoła murowanego, który, aczkolwiek przebudowywany następnie kilkakrotnie, dotrwał do naszych dni.

Dalsze dzieje kościoła wypełniają w znacznym stopniu kolejno następujące po sobie pożary i okresy odbudowy. Pierwszy pożar miał miejsce już w kilkanaście lat po wybudowaniu, następny w r. 1510, wymienia się też i datę 1530.⁸ Będący pierwotnie świeckim, z tytułem archiprezbiterialnego, kościół św. Jana popada w drugiej połowie XVI wieku w stan zupełnego zaniedbania i w r. 1571 zostaje oddany przez króla Zygmunta Augusta jezuitom, a w r. 1581 traci tytuł archiprezbiterialnego.⁹ Jak pisze Kraszewski,¹⁰ „natychmiast jezuiti kościół zupełnie odnowili, oczyścili, wyreperowali, wstawili ołtarze [...] [...] pobudowali kaplice”. Zdaniem Kłosa,¹¹ były to kaplice od strony ulicy. Należy jednak zaznaczyć, że najstarsza przy tym kościele kaplica, Piaseckich, wzniesiona została w r. 1500. Jest to pierwsza kaplica na lewo od wejścia do kościoła od ulicy.¹² Według Kirkora¹³ kościół został „od r. 1571 powiększony i przeobrażony w stylu włoskiego renesansu”. Zahorski¹⁴ pisząc (bez podania źródła, prawdopodobnie w oparciu na wiadomości

⁵ W pracy, która była referowana jednocześnie z niniejszym studium i która razem z nim miała się ukazać w „Biuletynie Historii Sztuki i Kultury”.

⁶ Notaty archiwalne złożone przez E. Łopacińskiego w czasie wojny w Muzeum Sztuki w Wilnie i przeglądane wówczas przez piszącego.

⁷ J. Kłós, op. cit., s. 149.

⁸ E. Łopaciński, op. cit. Według odpisu zrobionego przez piszącego ze wspomnianych wyżej notat E. Ł. odbudowa kościoła, zarządzona przez Jana z Domaniewa, miała nastąpić w r. 1530.

⁹ J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750...* t. II, Wilno 1840, s. 419.

¹⁰ Ibidem, s. 437.

¹¹ J. Kłós, op. cit., s. 150.

¹² E. Łopaciński, op. cit.

¹³ [A. H. Kirkor], *Przechadzki po Wilnie i jego okolicach przez Jana ze Słiwina*, wyd. 2, Wilno 1859, s. 431 oraz A. H. Kirkor, *Przewodnik historyczny po Wilnie i jego okolicach*, wyd. 2, Wilno 1889, s. 135.

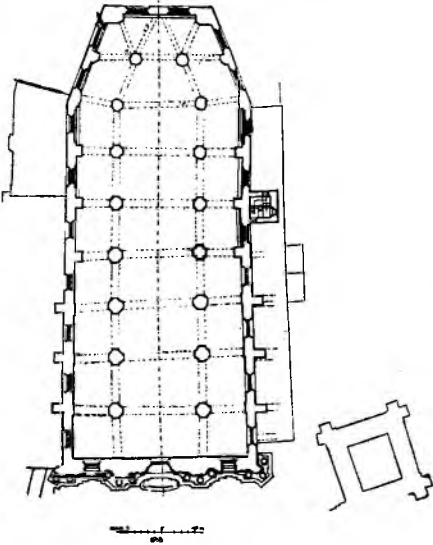
¹⁴ W. Zahorski, op. cit., s. 175.

u Kirkora), że kościół poświęcony w 1427 r. „był od dzisiejszego nieco mniejszy”, dodaje, że nie miał on wówczas dzwonnicy i że tę ostatnią wzniesił dopiero w r. 1571 jezuita. Dokładniejszej daty jej powstania nie posiadamy. Jakaś restauracja kościoła odbyła się w 1607 r.¹⁵ a w r. 1610 spalił się kościół wraz z kolegium, a część wieży runęła wskutek pożaru.¹⁶

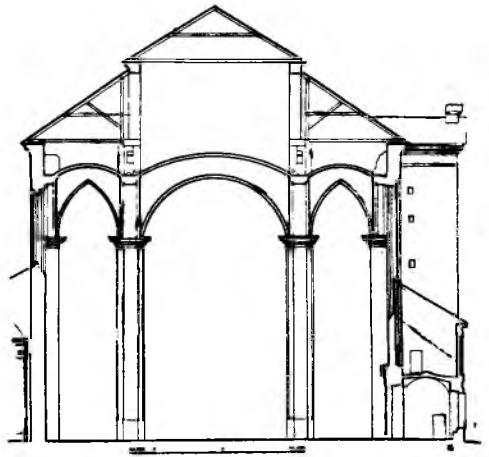
Późniejszych dziejów kościoła, jako nie mających znaczenia dla naszych rozważań, nie omawiamy.

2

Kościół św. Jana, orientowany, w jego stanie obecnym halowy, trójnawowy z obejściem naokoło prezbiterium, tworzącym, jak i obejście, w rzucie poziomym połowę sześcioboku (ryc. 1). Nakrywające cały koś-

Ryc. 1. Kościół Św. Jana w Wilnie, rzut poziomy.

Ryc. 2. Kościół Św. Jana w Wilnie, przekrój poprzeczny.

ciół sklepienia oparte są na 16 filarach, z których dwa ostatnie są bardziej zbliżone do siebie. Długość kościoła wzdłuż osi głównej wynosi, 68,50 m, największa przy ziemi — 70 m, wewnątrz 64,10 m. Całkowita szerokość od 29,20 m (bezpośrednio za ścianą frontową) do 27,50 m (w prezbiterium); szerokość wewnętrzna (od ściany do ściany) od 26,00 do 25,00 m, przy czym zwiększenie szerokości zaczyna się dopiero od

¹⁵ J. I. Kraszewski, op. cit., s. 439.

¹⁶ J. Kłos, op. cit., s. 150.

połowy budynku w stronę fasady. Szerokość nawy głównej (od filaru do filaru) wynosi od 10,70 do 10,45 m, przy czym szerokość ta jest najmniejsza przy środkowej (czwartej od wejścia) parze filarów, gdzie wynosi tylko 10,30 m. Staje się to wskutek zmiany grubości filarów między czwartą a piątą parą filarów z 2,30 m w połowie kościoła bliższej fasady, a 2,00 m w połowie wschodniej. Szerokość naw bocznych we wschodniej połowie kościoła, zaczynając od czwartej pary filarów, wydaje się mniejsza z powodu tego, że filary zewnętrzne kościoła, grające rolę skarp, wchodzi tu do wnętrza, podczas gdy w części kościoła bliższej fasady skarpy są wyrzucone na zewnątrz, a we wnętrzu na ich miejsce zjawiają się pilastry. Długość skarp zewnętrznych waha się od 1,35 do 1,45 m, szerokość wynosi 1,35 m. Długość skarp wewnętrznych jest znacznie mniejsza — około 0,50 m. Jednakowa natomiast na całej długości kościoła jest wysokość naw — środkowej 20,40 m, bocznych — 19,55 m (od podłogi do klucza sklepiennego, ryc. 2). Wysokość wszystkich filarów, licząc od poziomu podłogi w nawach do nasady sklepień — 14,65 m. Wysokość zewnętrzna kościoła w jego części środkowej wynosi 21,50 m od ziemi do górnej linii gzymsu, do grzbietu dachu zaś — 31,50 m. Do tego zasadniczego zrębu budowli przylega od południa, na linii piątej (licząc od wejścia głównego) pary pilastrów, zewnętrzna klatka schodowa, tej samej co i główna bryła budynku wysokości. Niżej, na wysokości przyziemia od południa i od północy ciągnie się wzdłuż naw bocznych kościoła szereg kaplic — 4 od północy oraz kruchta zewnętrzna i 3 kaplice od południa. Do ukośnie biegnących ścian prezbiterium przylegają natomiast — od północy wielka zakrycia ze składzikiem nad nią, a od południa niska przybudówka, mieszcząca sklepy. Wreszcie na południe od frontowej części kościoła, w odległości 8—9 m wznosi się wysoka na 50 m dzwonnica.

Nakrycie całego wnętrza kościoła tworzą sklepienia kopulaste, oparte na łukach przerzuconych między filarami względnie od filarów do skarp lub pilastrów zewnętrznych ścian naw bocznych. Łuki przerzucone przez całą szerokość nawy głównej tworzą część pełnego łuku, pozostałe zaś są to ostrołuki. Na strychu, nad sklepieniami filary są przedłużone i stanowią oparcie dla arkad, na których wspierają się ściany boczne, jak gdyby dzielące strych na trzy nawy. Ściany te biegną równolegle do głównej osi kościoła aż do ściany zamykającej strych od wschodu. Na tych ścianach podłużnych wsparte jest wiązanie dachowe górnej połowy całego dachu typu mansardowego; nieco niżej natomiast opierają się na nich górne końce krokwi dolnej połaci tego dachu. Do tego opisu strychu kościoła należy jeszcze dodać, że w stanie obecnym¹⁷ dwa ostatnie, bardziej do siebie wzajemnie zbliżone filary nie dochodzą do góry i łuki

¹⁷ Stan „obecny” oznacza stan około r. 1940.

o znacznie większej niż inne rozpiętości przerzucone są do przedostatniej pary filarów wprost na ściany tylnego szczytu.

Opracowanie architektoniczne samego wnętrza kościoła, pomijając takie fragmenty później dodane, jak chór muzyczny, portale, ołtarze — jest na ogół skromne. Cztery z ośmiu boków każdego z filarów, oprócz czterech ostatnich, wzmocnione są pilastrami, pozbawionymi jednak, jak i pilastry przyściennie w bliższej do wejścia głównej połowie kościoła, kapiteli. Gzymsy filarów, skarp wewnętrznych i pilastrów przyściennych biegną na tej samej wysokości i posiadają ten sam profil, pozwalający tę dekorację odnieść do XVIII wieku (ryc. 2). Zdecydowanie gotycki charakter mają natomiast glify okien wschodniej połowy kościoła. W połowie zachodniej glify te przedstawiają się jako zwykłe ścięcia muru, mimo iż i te okna zamknięte są od góry ostrołukiem.

Różnice w opracowaniu szczegółów dekoracyjnych dają się wyłumaczyć tym, że na wyglądzie naszej świątyni zaciążyły trzy epoki: gotycka, barokowa (wraz z odmianą rokokową) i klasycyzmu. Bliższe jednak przyjrzenie się tej budowli prowadzi i do innego jeszcze wniosku, dotyczącego budowli gotyckiej, a polegającego na tym, że pierwotny kościół gotycki, wzniesiony w pierwszej połowie XV wieku i poświęcony w r. 1427 obejmuje tylko wschodnią połowę obecnego kościoła, podczas gdy część zachodnią, zawierającą cztery pierwsze od fasady przęsła powstać miała dopiero w następnym stuleciu. Wniosek ten opieramy na następujących faktach. Wyżej już wskazaliśmy na to, że linia przeprowadzona przez czwartą, licząc od głównego wejścia, parę filarów dzieli kościół na dwie połowy, różniące się pod kilku względami: 1. W połowie wschodniej mury zewnętrzne biegną równolegle, podczas gdy w połowie zachodniej odległość między nimi stopniowo powiększa się w kierunku fasady. 2. Skarpy przy ścianie zewnętrznej kościoła w jego połowie wschodniej wciągnięte są do wnętrza, podczas gdy w połowie zachodniej wyrzucone są na zewnątrz. 3. Zmienia się grubość filarów, mimo że kształt ich rzutów poziomych pozostaje ten sam. 4. Glify okienne mają profile gotyckie we wschodniej połowie budynku, w zachodniej zaś tworzą zwykłe ukośne ścięcia muru. Do tych spostrzeżeń dochodzi jeszcze kilka, zmierzających w tym samym kierunku. A więc: 5. Oś główna kościoła załamuje się na linii czwartej (od wejścia głównego) pary filarów. 6. Zmienia się rzut poziomy przedłużeń filarów na strychu: podczas bowiem, gdy we wschodniej połowie kościoła zachowują one ściśle kształt ośmioboczny, z tą jedynie różnicą, że pozbawione są pilastrów, przedłużenia filarów połowy zachodniej mają rzut poziomy w kształcie krzyża (patrz na ryc. 1 na jednym z filarów).

Dodajmy jeszcze do tego, że: 7. Na przedłużeniu filarów połowy wschodniej znajdujemy na pewnej wysokości gniazda dla pierwotnych

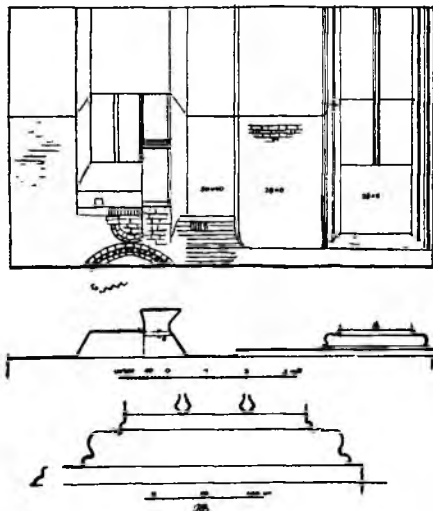
łuków, które tu niewątpliwie istniały, gdyż są tego ślady. Podobnych śladów nie znajdujemy natomiast zupełnie na przedłużeniu filarów zachodniej połowy kościoła, gdzie, w zamian za to, znajdujemy na ścianach zewnętrznych zostawione na pewnej wysokości gniazda obliczone na założenie sklepień, przy czym zupełnie nie widać śladów, by te sklepienia były w rzeczywistości kiedykolwiek założone. Wydaje się więc, że w tej połowie kościoła powzięto zamiar założenia sklepień na tej samej wysokości, na jakiej one już dawniej były założone w połowie wschodniej budowli, lecz że z zamiaru tego z przyczyn nam bliżej nie znanych zrezygnowano, zniesiono już istniejące sklepienia wschodniej połowy kościoła i wymurowano nowe nad całym kościołem na tej wysokości, na jakiej je widzimy obecnie. Trzeba jeszcze dodać, że jakkolwiek dwa słupy ostatnie, zamykające wielobok prezbiterium, nie podtrzymują łuków ścian strychowych, to jednak wyprowadzone są do pewnej wysokości nad sklepieniami i mają gniazda przeznaczone do obsadzenia pierwotnych łuków sklepiennych; i tu też ślady istnienia tych łuków są widoczne.

Z tych wszystkich obserwacji dotyczących sklepień płynie wniosek, że i pod tym względem dwie połowy kościoła św. Jana przeciwstawiają się sobie i że pierwotne sklepienia we wschodniej połowie tej budowli były założone wyżej. Ciekawe przy tym, że na bocznych ścianach strychu śladów sklepień na odpowiedniej wysokości nie widać; wskazywałoby to na fakt, że mury tej części budowli na tej wysokości na poddaszu nie są pierwotne.

Tego, że obydwie połowy kościoła powstały niejednocześnie, dowodzi wreszcie: 8. Różnica wymiaru cegieł, a częściowo i sposobu wiązania tychże w obu połowach gmachu. W połowie wschodniej długość ich wynosi 28, wysokość 8 cm, a wiązanie jest gotyckie (inaczej: polskie): w każdej warstwie kolejno główka i wozówka, przy czym główki leżą nad wozówkami i odwrotnie. W zachodniej natomiast połowie długość cegły wynosi 33, wysokość 10 cm, a układ cegieł jest nieregularny.

Wszystkie te obserwacje razem wzięte mogą być uznane za dowód tego, że obydwie połowy kościoła św. Jana w Wilnie, wschodnia i zachodnia, powstały niejednocześnie i że granica między nimi przebiega na linii czwartej, licząc od fasady, pary filarów. Różnice między obu częściami budowli najlepiej jednak może dać się zaobserwować na strychu kruchty prowadzącej do kościoła od strony ulicy i przylegającej do czwartego i piątego przęsła nawy oraz wspomnianej wyżej zewnętrznej klatki schodowej. Widok na ścianę od strony zewnętrznej na tym odcinku przedstawia ryc. 3. Dla wyjaśnienia zaznaczymy, że górna linia pozioma na tym rysunku — to obecna linia dachu nad strychem. Linia pozioma biegnąca niżej i załamana w gładach okiennych odtwa-

rza natomiast ślad pierwotnej linii dachu nad kruchtą, tzn. sprzed r. 1826/1828. W tych bowiem latach wszystkie kaplice oraz kruchta, leżące po tej stronie kościoła otrzymały nową wspólną ścianę zewnętrzną, a dach wskutek podniesienia murów również został podniesiony.¹⁸ Obydwa okna widoczne na ścianie na ryc. 3, które nad dachem kaplicy są dwudzielne, tu mają pionowe laskowanie podwójne, czyli są trójdzielne. Poza tym wspólnym szczegółem te dwa okna jednak bardzo różnią się między sobą. Przede wszystkim — zgodnie z tym, co powiedziano poprzednio — po stronie prawej widzimy typowo gotycki profil glifu okiennego, podczas gdy po stronie lewej rysunku występuje tylko zwykłe ścięcie muru. Z drugiej strony okno prawe zaczyna się na niższym poziomie niż lewe. W zamian za to pod lewym oknem znajdujemy na dole górne zakończenie otworu kresłonego z cyrkla, nad nim zaś dotykającą do niej dolną połowę niewielkiego otworu okrągłego, którego połowa górna uległa zniszczeniu, dolna zaś została zamurowana. Obramienie górnego okienka płaskie, mieszczące się w płaszczyźnie muru, natomiast obramienie otworu dolnego składa się z trzech warstw, z których dwie skrajne są płaskie i leżą w płaszczyźnie muru, środkowa zaś tworzy motyw tzw. piły, znany dobrze w budownictwie średniowiecznym.

Ryc. 3. Kościół Św. Jana w Wilnie. Fragment ściany południowej nad kruchtą.

Na tym samym fragmencie ściany daje się zaobserwować i druga różnica między prawą a lewą połową przedstawionego tu fragmentu zewnętrznej ściany kościoła, o której to różnicy wspominaliśmy już wyżej — różnica wymiaru i układu cegieł. W prawej bowiem połowie tego odcinka ściany długość cegły wynosi 28 cm, wysokość 8 cm, wiązanie cegieł gotyckie. W połowie lewej układ cegieł nieregularny, a wymiary cegieł odpowiednio 33 i 10 cm. Cegły większego otworu zamurowanego pod lewym oknem mają tę samą wysokość 10 cm. I tu więc lewa połowa przeciwstawia się prawej, a granica między nimi jest jeszcze podkreślona pionowo biegnącym uskokiem muru, który wyżej, nad dachem zamaskowany jest przy pomocy odpowiedniego narzucenia tynku. Tu natomiast podkreślony jest jako motyw architektoniczny o prostym wprowadzie, ale

¹⁸ Por. J. Kłós, op. cit., s. 150.

wyraźnym profilu, polegającym na ścięciu kantu linią wklęsłą, kresloną z koła. Dodajmy do tego, że powiązanie obu połów muru nie zawsze wypadło dobrze, a to na skutek różnej wysokości cegieł. Wreszcie sama technika wiązania cegieł po prawej stronie ściany jest staranniejsza niż po lewej.

Analiza zaobserwowanych na tym odcinku muru zjawisk doprowadza już do ostatecznej pewności przypuszczenie, że obydwie połowy wileńskiego kościoła św. Jana powstały niejednocześnie i że granica między nimi przebiega na linii czwartej od fasady pary filarów. Nie o jednym więc, a o dwu kościołach gotyckich w Wilnie pod wezwaniem św. Jana można mówić. Chodzi więc tylko o ustalenie, która z tych dwu części jest starsza i do jakiego w ogóle momentu historycznego możemy odnieść zarówno jedną, jak i drugą połowę. Jako punkt oparcia posłużą dla nas z jednej strony analiza stylistyczna zaobserwowanych przez nas motywów architektonicznych, z drugiej zaś wiadomości historyczne, dotyczące budowy i dalszych losów kościoła, które przytoczyliśmy poprzednio.

3

Przystępując teraz do próby określenia czasu powstania poszczególnych części gotyckiego kościoła św. Jana w Wilnie, możemy wyjść z faktu, że wiązanie i wymiary cegły, a przede wszystkim profile gładów okiennych we wschodniej połowie omawianego gmachu wskazują wyraźnie na epokę gotycką. Z drugiej strony nie ma żadnych podstaw do przypuszczenia, że gotycki kościół św. Jana, poświęcony w 1427 r. uległ w tym samym jeszcze wieku zagładzie i że na jego miejscu wzniesiono nowy. Można więc z pewnością prawie absolutną mówić, że wschodnia połowa tego kościoła, jaką widzimy obecnie, jest właśnie tym kościołem, który rozpoczęto budować może na przełomie XIV i XV wieku i który poświęcono w r. 1427. Może tylko powstać pytanie, czy ten poświęcony w 1427 r. kościół nie był tak wielki jak obecny i czy murów zachodniej połowy obecnego kościoła, jeżeli nawet są nowsze, nie wzniesiono na fundamentach pierwotnego kościoła, po zniszczeniu i rozebraniu murów dawnych. Temu jednak przeczy niewytłumaczalny w tych warunkach fakt załamania się osi kościoła, i to właśnie w tym punkcie, gdzie przechodzi granica między jedną a drugą połową kościoła. To załamanie osi w kościele wzniesionym od razu — mimo istniejących wypadków tego rodzaju — w danym wypadku niczym by się nie tłumaczyło.

W tych okolicznościach, jakie zarysowały się w toku badania sprawy, dwa pierwsze filary przyścienne wewnątrz kościoła stanowiłyby resztki pierwotnej ściany frontowej, czyli fasady kościoła św. Jana. Jak wyglądała ta pierwotna fasada — nie wiemy. Nie wykluczone nawet, że za-

miary były większe niż ich realizacja i że z kościołem tym stało się to samo, co np. stało się z kościołem NMP za katedrą w Poznaniu, posiadającym również skarpy wewnętrzne. Dodajmy wreszcie do tego, że w stanie pierwotnym nie istniała jeszcze wieża mieszcząca zewnętrzną klatkę schodową obok kruchty od strony południowej. Świadczy o tym zachowany na ścianie kościoła od zewnątrz, a widoczny od wnętrza wieży, cokół z odsadzką z cegieł profilowanych, utopiony w poprzecznych murach wieży. Inaczej też nieco wyglądał dach nad kościołem, gdyż pierwotnie nad prezbiterium opadał jednakowo na wszystkie boki wielokąta zamykającego kościół od wschodu.

Większą trudność sprawia określenie czasu powstania zachodniej części kościoła. Na początku stawiamy pytanie, czy ta część nie jest starsza od wschodniej połowy kościoła i czy nie mamy tu do czynienia z pierwotnym kościołem fundowanym przez Władysława Jagiełłę, podczas gdy część wschodnia byłaby „dobudowana” w XV w. przez Witolda? Że mury wznoszące się obecnie nie należałyby do tego ewentualnego kościoła, świadczą chyba dostatecznie wymiar cegły, sposób wiązania muru oraz formy architektoniczne, jak np. zakreszenie portalu półkołem. Trudno też przypuścić, by nawet fundamenty tej części budynku należały do tego najwcześniej powstałego kościoła, gdyż zarówno śmiałość założenia, jak i z drugiej strony niedbałość w planie, nie zdają się wskazywać na wiek XIV. Pozostaje tedy przyjąć, że zachodnia połowa wileńskiego kościoła św. Jana jest późniejsza od wschodniej, czyli powstała po r. 1427, najwcześniej chyba w drugiej połowie XV w. J. Kłos¹⁹ wypowiedział myśl, że „ślady gotyku wczesnego widoczne są w systemie potężnych a prostych skarp zewnętrznych, a także w ostrołukowych oknach i arkadach naw bocznych” — nie należy jednak zapominać, że na Litwie, jak i na Mazowszu, gotyk wkracza w XVI wiek, wobec czego obecność skarp i ostrołuku nie świadczy jeszcze o powstaniu budowli koniecznie w wieku XV najpóźniej. Poważniejszą wskazówką na to stulecie byłyby wykryty przez Łopacińskiego²⁰ fakt, że kaplica Piaseckich, przylegająca do zachodniej połowy kościoła św. Jana (pierwsza na lewo od kruchty południowej) powstała w r. 1500. Ponieważ jest mało prawdopodobne, by kaplicę wzniesiono w pewnej odległości od kościoła, wynikałoby, że zachodnia połowa jego w r. 1500 już istniała. Powstałaby zatem jeszcze w XV w. Niestety, archiwalia milczą na ten temat i żadnych wiadomości o jakichś większych pracach budowlanych między 1427 a 1500 r. nie posiadamy. Najwcześniejsza znana nam data, r. 1500 — to data pożaru, po którym miały nastąpić prace dokoła odbudowy koś-

¹⁹ Ibidem.

²⁰ E. Łopaciński, notaty.

cioła, przedsięwzięte przez ówczesnego proboszcza, Jana z Domanowa²¹. Na ten czas można by odnieść i powstanie portalu łukowego od południa na miejscu obecnej kruchty. Czy jednak w określeniu daty powstania kaplicy Piaseckich nie zaszła jakaś omyłka?

Nie zapominajmy zresztą i tego, że okno lewej połowy ściany nad kruchtą południową (od ulicy) wydaje się być późniejsze od fragmentu ściany z portalem i okrągłym okienkiem nad nim. Zachodzi tedy i ta możliwość, że dolne części ścian zachodniej połowy kościoła istniały, przynajmniej na odcinku najbliższego przęsła, już około r. 1510, a może i przed 1500, górne natomiast wyprowadzono później. Bądź co bądź jednak historia podaje nam wiadomość o powiększeniu kościoła św. Jana przez jezuitów w r. 1571. Im więc raczej przypisać należy wzniesienie — przynajmniej w formie ostatecznej — zachodniej połowy gotyckiego kościoła św. Jana w Wilnie. Na razie jednak sprawa ta jest jeszcze do wyświeatlenia.

W związku z powyższym powstaje jednak jeszcze jedna możliwość. Jeżeli dolna część lewej połowy ściany w kruchcie południowej okazałaby się wcześniejsza od jej części górnej, to czy nie można by było mówić o istnieniu w pewnym okresie niskiej kruchty przed fasadą pierwotnego kościoła, do której prowadziłby portal przez nas wykryty? I ta sprawa jednak nie jest wyraźna.

LES DEUX EGLISES GOTHQUES DE SAINT JEAN A VILNA

Les recherches effectuées par l'auteur avant 1939 à l'église saint Jean de Vilna, recherches comportant un mesurage très précis, ont montré que l'église en question se composait en réalité de deux édifices: le premier est l'église gothique fondée en 1387 et consacrée en 1427, l'autre — gothique lui aussi — élevé du côté ouest. L'un et l'autre furent reconstruits au XVIIe s. et vers le milieu du XVIIIe s. on en fit une église à trois nefs, avec déambulatoire autour de l'abside fermée de trois côtés, non diversifiée au point de vue architectonique. La limite séparant les deux parties de l'église est constituée par la quatrième paire de pilastres, en comptant de l'ouest; l'axe principal du temple y est brisé. Dans la partie est (XVe s.) les escarpes se trouvent à l'intérieur et les piliers octogonaux gardent le même plan au dessus de la voûte (au grenier); ils ont des nids pour les arcades. Les fenêtres de cette partie de l'église présentent des chambranles gothiques. Les briques ont 28 cm de long. L'assemblage est gothique (polonais). Dans la partie ouest, ajoutée probablement au XVIe s. par les jésuites, les piliers octogonaux sont plus gros et au-dessus de la voûte ils offrent le plan de la croix, sans traces des nids d'ogives. Les fenêtres ont des chambranles ordinaires, plats, sans profil. La longueur des briques est de 32 cm et leur disposition est irrégulière. Les escarpes se trouvent à l'extérieur. La largeur de la nef va croissant du côté de la façade. L'église gothique primitive fut deux fois plus courte et un peu plus haute. Du côté ouest il a pu y avoir un bas porche dont une trace s'est conservée sous forme de restes du portail demi-circulaire surmonté d'une petite fenêtre ronde.

²¹ Ibidem.